

МАЕК КЕБИН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ ЛИНГВИСТИКАЛЫК ЖАНА ЭКСТРАЛИНГВИСТИКАЛЫК АСПЕКТИЛЕР

Маек кебинин теориялык негиздери Л.П.Якубинскийдин «О диалогической речи», Н.Ю.Шведованын «К изучению диалогической речи. Реплики-повторы», Т.Г. Винокурдун «О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи», Л.К. Рейманкованын «К вопросу моделирования диалогической речи», Е.А.Земскаянын «Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения», Ю.В.Ванниковдун «Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи», З.А.Трофимованын «Приемы выражения взаимосвязи реплик диалогической речи», О.А.Лаптеванын «Русский разговорный синтаксис» ж.б. эмгектеринде каралган. Коом өнүккөн сайын, маек кебин изилдөөнүн масштабы, географиялык аймагы кеңейип отуруп, ар кайсы тилдин материалында иштелип чыгып, ар кандай аспектиден салыштырып изилдөө да интенсивдүү өнүгүүдө. Мисалга алсак, В.Д.Девкин «Диалог. Немецкая разговорная речь в сопоставлении с русской» деген эмгегинде немец тилинин маек кеби менен орус тилинин маек кебин салыштырып изилдесе, З.А.Трофимова «Структурные приемы взаимосвязи реплик диалога в современной английской разговорной речи» деген эмгегинде англис тилинин маек кебиндеги репликалардын өз ара байланышын, ал эми Н.Н.Гаврильев «Семантико-синтаксические особеннос-ти диалога и их стилистическое использование» эмгегинде француз элинин көркөм адабий чыгармаларынын негизинде маек кебинин семантика-синтаксистик колдонулушун изилдеген.

Маек кебине арналган изилдөө материалдарынын кендиги, бул кубулуштун татаалдыгынан жана көп аспектилүүгүнөн (лингвистикалык, экстралингвистикалык) кабар берет. Ошондой эле бул аспектилер бири-бири менен тыгыз байланышта. Себеби, лингвистикалык изилдөөнүн объектиси катары айтым эсептелинет. Демек, айтым тексттик бирдик болгондуктан, кандай гана лингвистикалык аспектилер болбосун, ал «текст», «кептик ишмер-дүүлүк», «тил», жана «кеп» деген түшүнүктөрдүн тегерегинде аныкталат.

Ар түрдүү коммуникативдик кырдаалдарда тексттин уюшулушунун лингвистикалык закон ченемдүүлүктөрү тил таануучулардын көңүлүн буруп келген. Бул тил илиминин изилдөө тармактарынын кеңейишине, андан ары тереңдетип изилдөө зарылчылыгын туудуруп келген.

Бул туурасында тексттин табиятын терең изилдеген окумуштуу С.Ж.Мусаев: «Иликтеп-изилдөөнүн предмети катары мурда тилдин статикалык мүнөздөгү гана имманенттүү «анатомиясы» анализге алынып келген болсо, бүгүнкү күндө аны динамикалык аспектиден «аракеттеги тил» катары кароого өзгөчө маани берилип, иликтөөнүн конкреттүү предмети, лингвистикалык бирдиктери коммуникативдик-функционалдык максат менен байланышта аныкталуу мүмкүн-чүлүгүнө жетишти. Ушундан улам кеп ишмердигин тескеп, баарлашууну ишке ашыруунун негизги курал-каражаты жана ошол эле учурда туундусу болгон кептик бирдик – текстке, анын коммуникативдик структурасына, лингвистикалык табиятына болгон кызыгуу артты. Текстти нукура лингвистикалык аспектиден аныктоо менен эле катар, аны экстралингвистикалык аспектиден кароого өзгөчө басым коюу зарылдыгы каралды. Тилди коммуникативдик-функционалдык бирдик катары териштирүү жана анын байланыштуу кеп, кептик бүтүн айтым, же текст формасында реалдуу жаралышын, түзүлүшүн, уюшулушун жана колдонулушун аныктоо, асыресе, бүгүнкү тил илиминин, өзгөчө, анын тексттик лингвистика тармагынын фундаменталдык проблемасына айлан-ды» [01.2000.03].

Ал эми маек кеби коммуникация (баарлашуу) аркылуу туюндурулган-дыктан, С.Ж.Мусаевдин эмгектеринде берилген текст жөнүндөгү мүнөздөмө толугу менен маек кебине тиешелүү. Демек, маек кебинин кандай гана түрлөрү болбосун, ал - текст.

Тексттин проблематикасы акыркы убактарда дүйнөлүк лингвистикада биринчи орунга чыкты. Тилдик система коммуникация процессинде ар түрдүү типтеги текстте ишке ашкандыктан, текст эң негизги лингвистикалык категориялардын бири болуп саналат. Натыйжада, тексттик лингвистиканы изилдөөнүн азыркы абалы, тексттин тилдик структурасы тилдин структурасына окшош эместигин өздөштүрүү менен, тилдин структурасына тиешелүү болбогон, тексттин структурасын баяндоо (аныктоо) менен байланыштуу болгон бир катар түшүнүктөрдү (маселен, сукцессивдүүлүк, байланыштуулук ж.б.у.с.) алып чыкты. Бирок Г.А.Золотованын пикири боюнча тексттин лингвистикасы Атамекендик филологиялык мурастан эки маанилүү учурду чыгара алган жок:

1) пикир алышуунун ар түрдүү чөйрөсүндөгү текст, адамдын аң сезиминде тилдин бир өңчөй элементтери (маселен, сөз жана синтаксистик конструкциялар) менен бириге алгандыгына карабастан, негизинен, ар түрдүү структурада болот;

2) тексттин структурасы конкреттүү бир тилди алып жүрүүчүнүн (индивидуалдуу же коллективдүү) кептик иш аракеттери менен шартташкан. Ал иш аракеттер ээн-эркин түрдө эмес, өзүнүн уюшулушунда (курулушунда) жана түшүндүрүлүшүндө белгилүү бир нормалар жана эрежелер аркылуу жөнгө салынып турат. Ал эми нормалардын жана эрежелердин мазмуну – бул тексттин анализи жана синтези, [02.1979.16].

Демек, жогорудагы пикир, пикир алышуу процессиндеги тексттик лингвистика мындан ары дагы терендетип изилдөөнү талап кыларын айгинелеп турат.

Дээрлик бардык тексттик лингвисти-каны изилдеген окумуштуулардын изилдөө предмети катары айтым (сүйлөм, фраза) эсептелинип келген. Бул туурасында С.Ж.Мусаев, текст, бир жагынан коммуникативдик ишмердик-тин туундусу катары кептик эң чоң бирдик, экинчи жагынан, текст – коммуникативдик ишмердиктин өзү, аны ишке ашыруучу, аны тейлөөчү каражат, баарлашуунун куралы экендигин айтып, коммуникациянын реалдуу ишке ашышын, анын ишмердик катары жаралышын, уюшулушун, түзүлүшүн, функцияланышын шарттаган эң кичине бирдик – айтым экендигин белгилеп кеткен, [3, 127; 149].

Тил илиминде айтымдын лингвисти-калык трактовкасынын бир нече негизги багыттарын көрсөтүүгө болот:

Биринчи багыттагылар, В.Матезиус жана Прага мектебинен тараган лингвисттер. Булардын окуусу айтым-дын коммуникативдик структурасы, же функционалдык перспективасы түшүнүгү менен байланыштуу. Бул багытты колдоочулар жана улантуучулар – Н.Д.Арутюнова, И.П.Распопов, К.Г.Крушельницкой ж.б.

Экинчи багыт, Н.Ю.Шведова негиздеген, семантикалык синтаксис. «Сүйлөмдүн семантикалык структура-сы» деп, анын информациялык мазмунун түшүнүү керек. Ал тилдик системада абстрактуу түрдө бекемделген. Бул багытка Р.А. Будаговду да киргизүүгө болот.

Үчүнчү багыт, биринчи жана экинчи багыттын синтези катары В.Г.Гак жана Т.Б.Алисова тарабынан негизделген. Алардын түшүнүгүндө семантикалык синтаксис «тилдик фактыларды аталыштардын (аталыштын) конкреттүү акт процессинде кароо» талабы менен толукталат.

Г.А.Золотованын тезисинде да сүйлөмдү семантика-грамматикалык составы, сөздөрдүн орун тартиби жана интонациялык-экспрессивдүүлүк сапаты менен бирге конкреттүү кептик акт катары түшүнүү зарылдыгы белгиленген.

Төртүнчү багыт деп, В.З.Панфилов-дун эмгектеринде чагылдырылган логикалык багытты белгилөөгө болот. Мындан сырткары, В.И.Кодуховдун «контексттик синтаксис» боюнча эмгектерин, Н.Ф.Иртеньевдин лингвистикалык пресуппозиция теориясын, өзгөчө В.Г.Адмонинин «сүйлөмдүн курлуш системасы» жөнүндөгү концепциясын да белгилеп кетүүгө болот.

Маек кеби – кептик пикир алышуунун формасы, адамдын кептик ишкердүүлүгүн көрсөтүү сферасы, жалпы эле тилдин жашоосун аныктай турган форма. Ошондуктан, маек кебин изилдөөдө биринчи учурда сүйлөшүүнүн натыйжасында пайда болгон кептин структурасы анализденет, экинчиден, кептин жаралышынын жана жүрүшүнүн шарттарын аныктоо керек, үчүнчүдөн, маек кебинин проблемалары тилдин коомдук функцияларын үйрөнүүгө байланышкан маселелердин тегерегинде каралат.

Маек кебинин лингвистикалык проблемаларын камтыган алгачкы эмгектерде эле кепти – адам ишмердүүлүгүнүн бир түрү катары карап келишкен. Бул багытта, Л.П. Якубинский (О диалогической речи. В кн.: Русская речь /Под ред. Л.В.Щербы, т.1. Пг., 1923) тилди адамдын жүрүш-турушунун көп түрдүүлүгү катары караса, Е.Д.Поливанов (Факторы фонетической эволюции языка как трудового процесса. –РАНИОН, Учен. Зап., т. III. М., 1928) тилди эмгек ишмердүүлүгү катары белгилеп кеткен. Ал эми Б.Н.Головин, тил - пикир алышуунун механизми; пикир алышуу-нун маанилүү бирдиктеринин системасы жана жыйындысы; кеп – тилдик белгилердин ырааттуулугу, анын закондорунун негизинде, информацияны чагылдырып берүү зарылчылыгы пайда болгондо уюшулат; кептик ишмердүүлүк – кептин курулушундагы зарыл болгон адамдын организминин психофизиоло-гиялык иштеринин жыйындысы; текст – кандайдыр бир мазмунга ээ, оозеки же жазуу түрүндөгү чыгарма; тексттин мазмуну – кеп аркылуу туюндурулган жана анын катышы менен адамдын аң-сезиминде орногон конкреттүү (логика-лык, эмоционалдык, эстетикалык) информация.

«Тил» жана «кеп» терминдери жана түшүнүктөрү «кептин ишмердүүлүгү», «текст», «тексттин мазмуну» деген терминдер жана түшүнүктөр менен тыгыз байланышта жана карым-катышта. Ошондуктан тил менен кепти бири-бири менен гана байланышта карабастан, кептин ишмердүүлүгү, текст жана тексттин мазмуну менен чогуу байланыштырып кароо керек [4, 13-14].

Ал эми адамдын тилдик ишмердүүлүгүн аныктоодо бир катар суроолор жаралат. Мисалы, бул ишкердүүлүктүн максаты эмнеде? Анын ишке ашышынын шарттары, мотивдери, маселелери кандай жана анын формалары кайсылар? Натыйжада, психолингвистикалык жана социолингвистикалык проблемалар келип чыгат. Е.Д.Поливанов тилдик ишмердүүлүктүн максаты – коллективдин мүчөлөрүнүн ортосундагы коммуникация экендигин белгилеген. Демек, ушул негизде, кептик ишмердүүлүк – кептик пикир алышууга катышуучулардын бирдиктүү ишмердүүлүгү болуп саналат [2].

Маек кубулушу тилдин коммуника-тивдик маанисинде жалпы коомдук кубулуш катары камтылган. Бул маек кебинин теориясы үчүн өтө маанилүү. Ушундан улам маек кебин кеңири жана тар мааниде түшүнүү зарылчылыгы келип чыгат. Кеңири мааниде маек кеби, адамдын жашоо ишмердүүлүгүнүн бир чөйрөсүндөгү, тематикалык жактан өз ара бири-бири менен байланышкан, чынжырча түрүндөгү окуяны билдирет (Мисалы, мамлекеттер арасындагы саясий маек). Мындай маанисинде, «маек», философия, социология жана психологиядан баштап, лингвистикага чейинки өз ара жакын, байланыштагы дисциплиналардын изилдөө объектиси болуп саналат. Тар мааниде алганда, маек кеби кептик пикир алышуу жагдайындагы айтымдардын кезектешип келүүсү. Маек кебинин тар мааниси экстралингвистикалык факторлордон көз каранды.

«Биздин оюбузча, вербалдык сүйлөшүүдө тексттин уюшулушуна түрткү болуп, ага күчтүү таасирин тийгизген экстралингвистикалык факторлорго төмөндөгүлөр кирет: 1) текст түзүлгөн сүйлөшүүнүн чөйрөсү; 2) текст багыт алган максат жана милдеттер; 3) тексттин темасы, багыты, объектиси; 4) тексттин табиятына таасир эткен контекст; 5) тексттин локалдык

структурасы; б) тексттин темпоралдык структурасы; 7) текст көздөгөн кызыкчылык; 8) тексттин түзүлүш шарт-кырдаалы; 9) тексттин түзүлүшүнө таасир эткен маанай, психологиялык кырдаал жана психологиялык атмосфера; 10) тексттеги мамиле, модалдык система; 11) тексттин авторунун жана адресаттын өзгөчөлүк-төрү, табияты; 12) тексттин түзүлүшүнүн зарылдыгы; 13) тексттин түзүлүшүнүн себептери, мотивдери; 14) тексттеги негизги саясат; 15) тексттин тактикасы, түпкү стратегиясы; 16) тексттин ыргагы, темпи, анын ишке ашышынын технологиясы; 17) тексттин түзүлүш логикасы; 20) тексттин стилдик табияты, өзгөчөлүктөрү; 21) тексттин прагматикалык негиздери; 22) тексттин нормативи, нормативдик системасы ж.б.

Тексттик формада жана мазмунда информация туюндуруу зарылчылыгы жана максаты тексттеги интеграциялык процессти жараткан. Анткени экстра-лингвистикалык жана семантика-структуралык биригүүсүз, интеграция-сыз текст аркылуу кандайдыр бир информацияны туюндуруу мүмкүн эмес. Демек, интеграция категориясы бардык тексттин тулкусунда объективдүү жашайт.

Экстралингвистикалык факторлорго, сүйлөшүү чөйрөсүндөгү стилдик жагдай-талаптардын өзгөрүлүшүнө жараша тексттеги интеграция өзгөрүлүп, кубулуп турат. Албетте, тексттеги интеграциялык процессти сүйлөшүүнүн системасынын фонунда, комплекстүү иликтегенде гана анын көп кырдуу табияты аныкталат.

Коомдо түзүлгөн сүйлөшүү чөйрөлөрү коомдук ишмердиктин натыйжасында, маданий өнүгүүнүн эволюциясында тарыхый негизде көп мезгил аралыгында калыптанып түзүлөт. Коомдо сүйлөшүү чөйрөлөрүнүн түзүлүшү жана калыптанышы – ошол коомдун ар тараптан өнүккөнүнүн белгиси. Сүйлөшүү чөйрөлөрү – ошол коомдо вербалдык жана вербалдык эмес негизде информация алмашуунун, текст түзүп, сүйлөшүүнүн өзгөчөлүктөрүн, талап-тартибин, көлөмүн, формасын, механизмдерин жана закон ченемин аныктай турган күчтүү экстралингвистикалык фактор. Т.а., сүйлөшүү чөйрөлөрүнүн ар башка табиятына жараша, анда түзүлө турган тексттин уюшулушу, логика-прагматикалык интеграциясы да ар түрдүү табиятка ээ» [6, 16-17].

Кеп – лингвистикалык анализдин объектиси. Тилдик системанын кеп (речь) аркылуу ишке ашышы жана кепти тилдик система аркылуу изилдөө – тилди синтетикалык же интегралдык жактан изилдөө болуп эсептелет. Синтетикалык лингвистика, тилдик материалдардан тилдик система менен кептин бири-бири менен байланыштуу жана карама-каршы коюлган жактарын билүүгө (бөлүп кароого) негизделген тилдик изилдөө. Синтетикалык лингвистиканын предмети – тил жана кеп. Синтетикалык лингвистика – лингвисти-калык изилдөөнүн эң жогорку этабы.

Адабияттар

1. Мусаев С.Ж. Тексттин коммуни-кативдик структурасы (ф.и.д. дисс. авторефераты). – Бишкек, 2000.
2. Синтаксис текста. /Под. ред. Г.А. Золотова/. – М, 1979.
3. Мусаев С.Ж. Текст: прагматика, структура. – Бишкек: 2000.
4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. – М.: 1988, 13-14-б.
5. Маразыков Т.С. Тексттеги интеграция (ф.и.д. дисс. авторефераты). – Бишкек, 2005.